

19. YÜZYIL OSMANLISINDA BATI MÜZİĞİ EĞİTİMİ

Dr. Evren Kutlay BAYDAR, Koç Üniversitesi

ÖZET

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda topyekûn bir batılılaşma hareketini temsil etmektedir. Sosyal, ekonomik, politik ve askeri alanlarda olduğu gibi sanatta da etkileri görülen bu hareketin neticesinde batı sanatları Osmanlı topraklarında öğretilir, icra edilir ve üretilir olmuştur. Bu bağlamda müzikte de Avrupa müziğinin eğitimi ön plana çıkmış, başta askeriyede olmak üzere sivil hayatta da batı müziği eğitimi çeşitli mecralar vasıtasıyla Türk topraklarında hayat bulmuştur. Başta, önceleri askeri bir bando olarak yapılan ancak ilerleyen yıllarda geleceğin ilk saray konservatuarı misyonunu üstlenmiş müzik eğitim kurumu Muzıka-i Hümayûn olmak üzere, diğer özel ve devlet kurumlarınca ve Avrupa’dan gelerek Osmanlı’da yaşamlarının sürdürmeyi seçmiş müzisyenlerce Avrupa müziğinin eğitimi Osmanlı topraklarında yaygınlaşmış, Atatürk’ün sanat eğitimini bir devlet politikası olarak ele alacağı sürece kadarki dönemde batı müziğinin eğitimi aktif olarak sürdürülmüştür. Bu bildiride, batı müziğinin Osmanlı döneminden Cumhuriyetin ilanına kadarki süreçte eğitiminin verildiği mecralar belirlenecek ve irdelenecek, Cumhuriyet Türkiye’sine bu bağlamda oluşturulan altyapı analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı’da batı müziği eğitimi, Muzıka-i Hümayûn, Osmanlı’da çok sesli müzik eğitimi, Osmanlı’da müzik eğitimi kurumları

1. Giriş

Osmanlı imparatorluğunda sanat ve sanatın bir dalı olan müzik her zaman önemsenmiş, Türk musikisi eğitimi gerek sarayda gerekse saray dışında meşk sistemiyle nesilden nesile öğretilmiştir. Türk musikisi yüzyıllar boyunca tek sesli yapısıyla ve kendine özgü usul sistemiyle Türk sanatında yerini korumuş, padişahlar tarafından eğitiminin verilmesi desteklenmiştir. Ancak Osmanlı Devletinin gerileme döneminde ordu yapısındaki değişiklikler ve 19. Yüzyılda II. Mahmud döneminde Tanzimat’ın ilanıyla aktif olarak başlatılan modernleşme süreciyle Türk musikisi icra ve eğitimi ikinci planda kalmış, ordunun Avrupai tarzda yapılanmasının devamı olarak askeri bando müziğinde de batılılaşmaya gidilmiştir. Bu bağlamda, mehter müziği eğitiminin verildiği Mehterhaneler kapatılmış, onun yerine yeni orduya yeni muzıka gereği düşüncesiyle Avrupa müziği eğitimi kurumu olarak Muzıka-i

Hümâyûn kurulmuştur. Müzik anlayışı ve eğitimindeki bu yapılanma her ne kadar ilk yıllarda askeri bando müziği eğitimi düzeyinde hedeflenmiş gibi görülse de ilerleyen yıllarda ilk saray konservatuarı görevini de üstlenen Muzika-i Hümâyûn Kurumu ve sonrasında sürdürülen diğer askeri ve sivil çalışmalarla tüm Türk topraklarına yayılan bir batı müziği eğitimi hareketine dönüşecektir.

Muzika-i Hümâyûn'un kurulması kendi içinde alt müzik kurumlarının da oluşumuna sebep olmuştur. Ayrıca, bu saray bazlı resmi yapılanmaya ek olarak batı müziği eğitimi, kurulan özel bir konservatuarın yanı sıra Avrupa'da eğitim görmüş, Avrupa ya da Türk kökenli Osmanlı vatandaşı müzik öğretmenleri vasıtasıyla da sürdürülmüştür. Yine de tüm bu mecraların arasında, köklü ve uzun yıllar süren batı müziği eğitimi veren resmi kurum Muzika-i Hümâyûn olmuştur.

2. Batılı Tarzda Müzik Eğitimi Anlayışıyla Atılan İlk Adımlar: Muzika-i Hümâyûn ve Donizetti

Saraya bağlı öncü niteliğindeki batı müziği eğitimi kurumu olan Muzika-i Hümâyûn'un kurulduğu 1826 yılından önce, Osmanlı ordusu, III. Selim döneminde, 1794'teki Nizam-ı Cedid ile Fransız subaylar nezaretinde bir boru takımının kurulmasıyla kısmen bu müziğin eğitimiyle tanışmışlardır. Nitekim, Muzika-i Hümâyûn'un ilk öğretmenleri bu boru takımında eğitim görmüş Vaybelim Ahmet Ağa ve trampetçi Ahmet Usta olmuşlardır. Ancak daha sonra, görev yerleri değiştiğinden, Muzika'nın yeni öğretmeni olarak İstanbul'da yaşayan Fransız asıllı Mösyö Manguel atanmıştır. Ancak onun yeni bir takımı yoktan var edemeyeceği kısa zamanda anlaşılmış ve işine son verilmiş, yerine, banda sistemini yeni baştan ele alarak yetiştirebilecek bir eğitmen aranması sonucu, bu konuda o yıllarda en ileri ülke olan İtalya'ya başvurulmuştur. İtalya'nın Sardunya elçiliğinin tavsiyesi üzerine, eski Enderun musiki teşkilatının yeni bir kolu olarak meydana gelen Muzika-i Hümâyûn'un başına ünlü İtalyan opera bestecisi Gaetano Donizetti'nin ağabeyi Giuseppe Donizetti atanmıştır (Kutlay Baydar, 2010, s. 285).

Giuseppe Donizetti'yle başlayan müzik eğitiminde bazı noktalara ve onun bu konularda getirdiği yeniliklere ve anlayışa dikkat çekmek gerekir. Donizetti'ye, bir eğitmen olarak karşılaşılabileceği bazı zorluklara karşı sınırsız yetki tanınmıştır. Eğitimine Enderun'dan öğrenciler verilmiş ve kendisine “Eti senin kemiği benim” ve “Dayak cennetten çıkmadır” temeline dayanan eski terbiye geleneklerine binaen gerektiğinde falaka cezası verebilme hakkı tanınmıştır. Ancak Donizetti öğrencilerini falakayla eğitmek yerine kucaklayan bir tavırla, şefkat ve nezaket göstererek davranmanın daha verimli sonuçlar doğuracağını bir müzisyen-eğitmen görüşüyle kavramış ve kendisine verilen bu yetkiyi hiçbir zaman kullanmamıştır. Nitekim vefatının ardından ilk öğrencilerinin onu büyük bir kadirşinasslıkla andıklarından bahseden kaynaklar mevcuttur (Gazimihal, 1955, s. 43). Dolayısıyla müzik eğitimi yaklaşımının Donizetti vasıtasıyla revize edildiği ve eski anlayışta kullanılan eğitimde fiziksel şiddetin saray tarafından desteklenmiş olsa da müzik eğitiminde rağbet görmediği anlaşılmaktadır.

Donizetti'nin batı müziği eğitimi ile ilgili karşılaştığı en önemli sorun nota sistemindeki farklılıktır. Türkler Hamparsum adı verilen, III. Selim döneminde geliştirilmiş bir notasyon sistemi kullanmaktaydılar. Donizetti, porteli batı müziği notasyon sistemini öğrencilerine öğretebilmek için önce kendisi Türklerin kullandığı sistemi öğrenmiş, sonrasında da karşılaştırmalı bir çizelge hazırlayarak Hamparsum sistemindeki her işaretin ve Türkçe perde isimlerinin batı müziğindeki karşılıklarını liste halinde öğrencilerine sunmuştur. Böylece, Türkler için tamamen yeni olan batı sistemine geçişi önce kendisi eski sistemi öğrenerek direkt değil, kademeli olarak gerçekleştirmiş, öğrencilerinin kısa zamanda çok yol kat etmelerini sağlamıştır.

Donizetti’nin 1828 yılında Muzika’nın direktörü olmasından birkaç ay sonra, öğrencilerinin ilerlemesi hakkında İngiliz deniz subayı Adolphus Slade’in anıları vasıtasıyla bilgi edinebiliyoruz. II. Mahmud döneminde Osmanlı donanmasında müşavir olarak göreve alınan Slade Büyükdere’de yürüyüşü sırasında Donizetti’nin bandosunun İtalyan operalarından parçalar çalmasına tanık olmuş, yaşları çok genç olan Enderun mensubu bu gençlerin etkileyici icraları karşısındaki duygularını hayret ve takdirle “(...)Hocaları Signor Donizetti’nin koltuklarını bihakkın kabartacak bir maharetle Rossini çalışıyorlardı. (...)” şeklinde ifade etmiştir (Kutlay Baydar, 2010, s. 287). Dolayısıyla Donizetti’nin müzik eğitimi anlayışına getirdiği yeniliklerin kısa sürede meyvelerini verdiğini anlamak mümkündür.

Donizetti’nin müzik eğitiminin bir parçası olarak, müzisyenin bir ömür boyu eğitiminin sürmesi gereğine ve profesyonelliğin ancak bu şekilde sağlanabileceğine dikkat çektiği de kayıtlar arasındadır. Yine Slade, Donizetti’nin Osmanlı’da “muzıkacılık” ve “muzika eğitimi” konusunda yanlış bulduğu ve düzeltilmesine vesile olduğu konuya anılarında şu şekilde dikkat çekmektedir:

Profesör Donizetti’nin anlattığına göre gençlerin musikiye olan kabiliyetleri hayret verecek kadar yüksekti. Hocaları, öğrencilerinin heves ve azimlerine hayrandı. Bu hâl gösteriyor ki; Türkler yaradılıştan musikiye düşkündürler. Bu gençlerin hepsi Enderun’dandılar; işte bu noktada karamsarlık başlıyordu. Zirâ Enderunlu gençler sanatlarında zirveye ulaşma imkânı bulamayacaklardı. Gelenekler ve saray adetlerine göre Enderun’da din derslerinden maada, bir memur veya subay için elzem olan bütün dersler tedris olunur. Enderun bir çeşit okuldur ve buradan yetişenler zamanla devletin birçok yüksek mevkilerinde hizmete alınırlar. Böylece şimdi karşımda başlı başına birer istidat olan bu gençlerin bir gün hiç ilgisi olmayan mesleklerde hizmet alacaklarını, mesela flüt çalan bir gencin bir fırkateyn kaptanı, davul çalan bir diğerin bir kale komutanı, bugle çalanın bir süvari alay komutanı olacağını düşündüm (Slade, 1973, s. 96–97).

Dolayısıyla, anlaşılan, hocaları tarafından son derece yetenekli bulunan bu gençler profesyonel olmaya vakit bulamadan başka konularda branşlaşarak devletin önemli askeri ve idari makamlarına getirileceklerdir. Nitekim bu şekilde üç-beş yıllık bir eğitiminin ardından apar topar müzik öğrencilerinin farklı askeri görevlere getirilmelerinin Donizetti tarafından müzik eğitimi bağlamında yanlış bir adım olduğu şeklindeki tespiti ve Slade’in durumla ilgili gözlemine istinaden Cumhuriyet döneminin belli başlı müzikologlarından Gazimihal şu şekilde bir değerlendirmede bulunmuştur:

Bu fıkrada Donizetti’nin genç talebelerinin istidadı hakkında güvenli intibai ne kadar iftihar uyanıdırıcı ise, subayın sanat adına hayıflanışı da aynı derecede acı, fakat yerindedir. Demek ki mehterlik asırlarında olduğu gibi “zurnacıdan paşa yapılmak” imkânının yeni muzıkacılıkta da devam edeceği umulmakta idi: o eski usul terfiler, bir sanatçının ehliyetini mükâfatlandırmaktan apayrı bir şeydi; bilakis, sanatçıyı esas mesleğinde vakitsiz söndürmekle birdi, bir düşüncesizlikti. Şükür ki yeni muzıkacılığın teknik ve meslek bakımlarından eski mehterlikten bambaşka bir incelikte yüksek bilgiye ve uzun emeğe bağlı bir kültür şubesi olduğu maddeten de çabuk anlaşılacak eski usul nakillerden muzıkacılık ayrı tutuldu (Gazimihal, 1955, s. 45).

Böylelikle Donizetti müzik eğitimi gören öğrencilerin eğitimlerinin ilerleyen yıllarında da müzik konusunda rütbelendirilmelerine ön ayak olmuştur.

Eğitimde kullanılan çalgı aletleri ve notalar bağlamında “Muzika-i Hümayûn Baş Ustakârı” olarak atanmış olan Donizetti her ne kadar ilk geldiğinde zaman kaybetmemek açısından mevcut olanakları kullandıysa da kısa süre içinde yeni araç gereçlerin Avrupa’dan ısmarlanmasını sağlamıştır. Bu konuda “Masârifat Nazırı” Ahmet Fethi Paşa’nın 1832 tarihli arzı Muzika-i Hümayûn okuluna

ilk ek malzeme gelişine aittir: “Atufetlü Müşir Paşa marifetletleri ve Muzıka-i Hümâyûn Ustakârı Donizetti vesatetiyle bundan bir sene akdem aşağıya ısmarlanmış olan muzıka sazları bu defa vürudetmiş ve icap eden behâsı 24, 700 kuruşa balığ olmuş olmakla (...)” (Gazimihal, 1955, s. 49). Bu ilk teşebbüsün ardından, sonraki yıllarda İtalya’nın *Pelitti* mağazasından çalgı aletleri ve nota ısmarlanmaya devam edilmiştir.

Çalgı aletlerinin yenilenmesinin yanı sıra, Donizetti, Avrupa’dan Muzıka’ya takviye yeni eğitimcilerin de hizmete alınmasını da sağlamıştır. Kendisi flüt, piyano, armoni ve çalgılama (instrumentation) derslerini verirken, klarinet dersleri için İtalyan *Françisko*, keman dersleri için *Valz* ve *Bugvani*, Teneke sazlar için *Doos*, Müzik nazariyatı dersleri içinse *Hanzen* görevlendirilmiştir. Muzıka-i Hümâyûn okulunda müzik derslerinin yanı sıra Fransızca, Türkçe, Arapça gibi dil dersleri de okutulmaktaydı (Gazimihal, 1955, s. 55).

Bu şekilde devlet desteğiyle, profesyonel eğitim ve icra araç gereçlerinin ısmarlanması ve eğitimcilerin görevlendirilmesi de konuya ne denli ciddiyetle yaklaşıldığının bir göstergesidir. Donizetti görüldüğü üzere batılılaşma sürecinin ilk yıllarında dahi Osmanlı’da müzik eğitimi anlayışı ve müzisyen ve öğretmen görevlendirilmeleriyle ilgili büyük adımların atılmasına ön ayak olmuş, dönemin padişahı II. Mahmud da bu süreçte görevlendirdiği eğitimcilerine değer vererek yapılması gerekenler konusunda arkasında durmuştur. Müzik eğitimine getirilen yeniliklerin kısa sürede uygulamaya konulması bu anlamda 19. Yüzyılın ilk yarısında çabuk yol kat edilmesine yardımcı olmuştur.

3. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Müzik Eğitimindeki Gelişmeler

3.1. Muzıka-i Hümâyûn’un İlerleyişi

Donizetti’nin 1856 yılındaki vefatının ardından Muzıka’nın başına yine bir İtalyan olan Callisto Guatelli geçmiştir. Guatelli, eğitim vermeye Donizetti’nin çizgisinde devam etmiş, V. Murad, II. Abdülhamid gibi Sultanlara müzik dersleri vermenin yanı sıra geleceğin önemli Türk müzisyenleri arasında yer alacak Plevne ve İzmir Marşlarının bestecisi Mehmet Ali Bey, klarnetçi Zâti Bey (Arca), Pembe kız Operetinin bestecisi flütçü Haydar Bey, Saffet Bey (Atabinen) gibi isimleri yetiştiren kişi olmuştur (Kutlay Baydar, 2010, s. 292).

Guatelli’nin bir dönem görevden alındığı Abdülaziz döneminde “İzin verilen İtalyan öğretmenler yerine çavuşların ikamesi” tabirini görmekteyiz (Şehsuvaroğlu, 1948). Bu anlayışla Muzıka harcamalarında kesintiler yapılması Tanzimat hamlesinin gerilemesine yol açmıştır.

Abdülhamid döneminde batı müziği eğitime verilen önem yine artmış ancak o güne kadar hüküm süren “İtalyan Ekolü” nün yerini aslında Avrupa’ya göre bir miktar gecikmeyle, Fransız ekolü almıştır. Bu şekilde bir geçiş doğal olarak birtakım metot değişikliklerine yol açmıştır. 1886 yılında Paris’ten Fernando de Aranda’nın getirilmesiyle Muzıka’da bir yeniden yapılanma görülmektedir. Nitekim Aranda’nın göreve getirilmesinin hemen ardından Muzıka’yı teftiş ederek padişaha bir rapor hazırladığı ve bu rapora göre kullanılan çalgıları eski ve yetersiz bulduğu ve bir yenilenmeye ihtiyaç duyulduğu bildirilmektedir. Aranda, ayrıca Paris’ten profesyonel aranjörler tarafından hazırlanan partiyonları getirterek nota kütüphanesini yeniden düzenlemiş ve zenginleştirmiştir (Kutlay Baydar, 2010, s. 161).

Fransız akımının müzik eğitiminde ön plana çıkmasına bir başka vesile belki de müzik eğitim kitaplarının 1870’li yıllara kadar eksikliğinin tespiti neticesinde Hüseyin Remzi adındaki bir hayırseverin *Alexis de Garaudé* isimli Paris konservatuvarı öğretmeninin “Principes élémentaires de musique” adlı nota kitabını “Usûl-ü Nota” başlığıyla 1875 yılında yayınlaması da olmuştur. Hüseyin Remzi, Müzik teorisi alanında Türkçe kitap eksikliğinden önsözünde “İtalyan ve Fransız lisanları ile pek çok risaleler telif olunmuşsa da bunlardan hiçbirisi lisanı Türkiye nakil ve tercüme olunmadığından dolayı (...)” şeklinde bahsederek “(...)bazı ihvânı bâsefa tarafından olunan teşvik üzerine (...)” bu Fransız eğitmenin kitabını Türkçeye çevirdiğini bildirmektedir (Gazimihal, 1955, s. 75).

Müzik eğitiminde Fransız ekolü 19. Yüzyılın sonlarından Cumhuriyet’in ilanına kadarki süreçte yerini Alman ekolüne bırakmış, bu bağlamda Paul Lange gibi Alman müzisyenler sarayda görevlendirilmişlerdir (Kutlay Baydar: 2010, 137–150). Ayrıca yine batılılaşma sürecinin başından itibaren başa geçen padişahların burslarıyla Avrupa’ya, yüzyılın sonuna doğru özellikle de Almanya ve Viyana’ya, müzik tahsili almak üzere Türk öğrenciler gönderilmişler, bu öğrenciler eğitimlerinin ardından Osmanlı topraklarına geri dönerek Muzika’da görev yapmışlar ya da verdikleri özel derslerle batı müziği eğitimine katkıda bulunmuşlardır (Kutlay Baydar, 2010, s. 230–238).

3.2. Paul Lange ve Müzik Okulu

Paul Lange, Alman Konsolosluğu vasıtasıyla geldiği İstanbul’da, ilk yıllar Alman Lisesi ve Amerikan Robert Liselerinin müzik bölümlerinde müzik öğretmeni ve koro şefi olarak görev yapmıştır. Hatta 18 Ekim 1898’de Alman imparatoru İstanbul ziyareti sırasında Alman Lisesine de uğradığında okul korosunun imparator için verdiği konseri Paul Lange yönetmiştir (Kutlay Baydar, 2010, s. 139).

Lange, Osmanlı sarayı ve Muzika-i Hümâyûn’daki görevlerine atanmadan önce, İstanbul’a geldiği ilk yıllarda bir özel müzik okulu kurmuştur. Şark Ticaret yıllıklarında varlığını tespit ettiğimizden “Osmanlının Avrupalı Müzisyenleri” başlıklı kitabımızda da bahsettiğimiz bu okulla ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde de kayıtlar mevcuttur.

Tarih: 29/Z /1301
(Hicrî)

Dosya No:8

Gömlek No:83

Fon Kodu: Y..PRK.
BŞK.

Beyoğlu’nda küşad edilmiş olan musiki talimhanesi hakkında padişaha verilen malumat ile devam eden talebat ve yardım istirhamı.

Okul, Müzik konservatuvarı tanımlamasıyla, Paul Lange’nin müdürlüğünde Beyoğlu Pera’da Ensis sokak’ta açılmıştır. Nitekim okulun ilanı Şark Ticaret Yıllıklarında da şu şekilde yer almaktadır:

Şark Ticaret Yıllıklarından Paul Lange’nin Müzik Okulunun İlanı

(Osmanlı Bankası Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi)

Paul Lange imzasını taşıyan, Osmanlı arşivindeki 1884 tarihli okul yönetmeliğine ait kayıtlar, müzik okulunun işleyişinin yanı sıra verilen dersler, derslerin mahiyeti ve eğitim kadrosuyla ilgili ayrıntılı bilgileri sunmaktadırlar. Okulda eğitimi verilen müzik aletleri ilgili belge de öğretmenleriyle birlikte şu şekilde sıralanmıştır (Belge üzerinde yapılan değişiklikler ve karalamalar orijinalde olduğu gibi bildirilmiştir):

Musikilerin Aksamı ile Mektebin Muallimleri

1. Piyano:

- a. Birinci sınıflarda – Mösyö Paul Lange ve (K. Branse)
- b. İptidaiye sınıflarında – Mösyö Ernest Lange ile Mösyö Paul Lange'nin taht-ı nezaretinde müteşekkil bazı şakirdan

2. Keman ve Büyük Keman:

- a. Birinci sınıflarda – Mösyö Pasquali ve Cattaneo (K. Branse olarak değiştirilmiş)
- b. İptidaiye sınıflarında – Mösyö Francia

3. Battal Keman:

- a. Birinci sınıflarda – Mösyö Lucassi
- b. İptidaiye sınıflarında – Mösyö Fabrichesi

4. Battal Basso Keman – Mösyö Righi

5. Klarinet – Mösyö di Carli

6. Flavot (flüt) – Mösyö (“Volta” değişmiş) Michelino

7. Üstüvaneli Boru – Mösyö Cimiceno (Cimino)

8. Boru – Mösyö Camilleri

9. Battal Boru ve Bonbardon – Mösyö Vrava

10. Armonika ve Erganon (org)

11. Nağme Yalnız

12. Hemâheng

13. Muhtelif dersler

14. Usul-i Ahenk ve Alet-i Musikiye

15. Musiki Tarihi } Mösyö Paul Lange ve K. Branse

16. Şakirdana Mahsus Orkestra (Öğrenci Orkestrası)

17. Alman Lisanı

18. Fransız ve İtalyan Lisanı – Mösyö Liberali (Liberali karalanmış) Madam Lange

19. Erkek ve Kadın Musiki Muallimlerine Mahsus Mubahesat – Mösyö Paul Lange

Burada kısaca yer vereceğimiz müzik okulunda eğitimin işleyişi, asıl belgede maddelerle sıralanmış ve ayrıntılandırılmıştır. Verilen bilgilere göre, okula yedi yaşından büyük öğrenciler alınmaktadır. Kayıt olan öğrenci en az altı ay derslere devam etmek zorundadır. Okulun Müdürü Paul Lange’nin haberi olmaksızın öğrenci özel ders verememekte ve konsere çıkamamaktadır. Öğrenci derslerde tam vaktinde hazır bulunmalıdır; eğer derse gelememişse veya sınava girememişse öğretmenini haberdar etmelidir. Öğrenci gerek okulda gerekse dışarıda edepli davranmakla yükümlüdür; öğretmenlerinin ve müdürün tembihlerine itaat etmelidir. Birkaç ay bir müzik aletinin eğitimini alan öğrenci orkestraya alınacaktır. Okulun son derece disiplinli ve düzenli organize edildiği okulun yönetmeliğini oluşturan, yukarıda örneklenen maddelerden tespit edilebilmektedir.

Özel bir müzik okulu olduğundan eğitim ücretlidir. Bu bağlamda da okul yönetmeliğinde çeşitli düzenlemeler mevcuttur. Örneğin, aynı aileye mensup öğrencilere indirim yapıldığı gibi, müziğe istidadı olan ancak ödeme güçlüğü çeken öğrenciye de bir dereceye kadar müsaade edileceği bildirilmektedir. Genel olarak ücretler üç aylık peşin alınmaktadır.

Okuldaki her dersin ücreti ise ayrıntılı olarak şu şekilde listelenmiştir:

1. Piyano

a) İptidaiye sınıfı – haftada iki defa piyano meşki ile bir de musiki dersi-Osmanlı Lirası . 4

b) Orta sınıf – haftada iki defa piyano meşki ile bir de musiki dersi 5

ç) Birinci sınıf - haftada iki defa piyano meşki ile bir de umum musiki dersi 6

2. Muhtelif musiki aletleri- İki defa musiki dersi ile bir defa da umumi veya hususi dersler

a) İptidaiye sınıfı 3

b) Orta sınıf 4

ç) Birinci sınıf 5

3. Yalnız nağme – İki defa nağme dersi, bir defa da talim-i nazariyat 6

4. Yalnız nağme – ma’ musiki (musikiyle beraber) – haftada beş ders 10

5. Nazariyat ve tarih-i musiki 4

6. Cümel-i(harflerin sayı değerine göre hesaplanması)musiki 1 ½

7. Hemâhengî 1 ½

8. Orkestra dersi 1 ½

9. Muallimlere mahsus sınıf 6

10. Ders ve Talim-i lisan 10

Müfredatın ve derslerin bir konservatuar eğitimi verme zihniyetiyle oluşturulduğu açıkça görülmektedir. Nitekim yönetmelikte de okulu tasvir ederken “Almanya’nın en muntazam musiki mekteplerine emsali tanzim olunan “Dersaadet Musiki Mektebi” (...)” ifadesi yer almaktadır. Ayrıca okula kayıt olan öğrencilerin her gün Beyoğlu Tünel’in karşısında bulunan okul binasında bulunmaları ve derse girmeleri gereği de verilen eğitimin mesleki ciddiyeti olan bir eğitim olduğunun altını çizmektedir. Okulda sadece Pazar günleri ve Büyük Yortu günü tatildir.

Paul Lange’nin müzik okulunun öğrencilerinin verdikleri konserler *Stamboul* gazetesinin sütunlarında yer almaktadır. Örneğin, 6 Aralık 1884 tarihli haberde öğrencilerin konserinin keman sınıfını idare etmek üzere Leipzig konservatuarının seçkin kemancılarından Bay Koellner’in davet edildiği bildirilmektedir. 15 Mayıs 1887 tarihli başka bir gazete haberi de Lange’nin müzik okulunun Bayanlar Korosu, yine Lange’nin yönetiminde olan Alman Kulübü Teutonia’nın Erkekler Korosu ve Alman Okulunun Çocuklar korusuyla birleşerek 200 kişilik dev bir koro haline dönüştüğünü bildirmektedir. Dolayısıyla belki de İstanbul’un ilk özel konservatuarı olarak tarihte yer alan Paul Lange’nin Müzik okulunun yetiştirdiği öğrencilerinin yurtdışından hocaların da desteğiyle zaman zaman konserler vermeleri ve İstanbul’un profesyonel konser yaşamında yer almaları batı müziği eğitiminin kurumsal bağlamda sadece saray sınırlarında kalmadığının bir göstergesidir.

Paul Lange’nin müzik okulunun tam olarak hangi yıla kadar varlığını sürdürdüğünü şu ana kadar ulaştığımız verilerle tespit edemediyssek de, Şark ticaret yıllıkları bağlamında incelediğimizde “Müzik Profesörleri” başlığı altında Lange’nin isminin yanında tanımlayıcı olarak şan ve piyano öğretmenliğinin yanı sıra yer alan müzik okulu müdürlüğü ibaresinin 1889–1890 yıllıklarından itibaren yer almadığını görmekteyiz. Ancak bu ibarenin yerine, “Müzikal Derneği Başkanı” betimlemesiyle, adı, diğer müzik öğretmenlerinden daha belirgin olmak üzere kalın harflerle yazılmış bir biçimdedir.

Osmanlı sarayı için yaptığı hizmetleri göz önüne aldığımızda, Belediye Muzikasını kuran ve Tophane bandosunun da bir dönem şefliğini yapan Paul Lange, 1905 yılında Ertuğrul yatının satın alınmasıyla bir Muzika kurulmasına karar verilince, Muzika-i Hümayûndan Binbaşı Faik Bey’in ardından, Faik Bey 31 Mart olaylarına karışıp sürgüne gönderilince, muzikanın başına atanmıştır. Bir deniz bandosu olan Ertuğrul Muzikası, Lange’nin şefliğinde Almanya’dan getirtilen notalarla Muzika-i Hümayûn’da uzun yıllar hâkim olmuş İtalyan ekolünün aksine Alman ekolüyle yetişmiş ve başarılı çalışmalarda bulunmuştur (Kutlay Baydar, 2010, s. 145).

Kısacası Paul Lange’yi, başarılı konser çalışmaları, kurduğu korolar, yönettiği orkestraların yanı sıra (Kutlay Baydar, 2010, s. 139–155), Osmanlı topraklarında kurduğu ilk özel müzik okuluyla ve Muzika-i Hümayûn’da verdiği hizmetle Türk Müzik Eğitimi sistemine katkıları bağlamında da ele almanın yerinde olduğu belirlenmiştir.

4. Özel Müzik Dersleri

19. yüzyıl Osmanlısında, Muzika-i Hümayûn ve ona bağlı kurumlarda verilen kurumsal müzik eğitimleri ve Paul Lange’nin özel müzik okulunun yanı sıra özel müzik dersleri veren öğretmenler vesilesiyle de batı müziği eğitimi yaygınlaşmıştır. Bugüne kadar, kitabımızın dışında yayınlanan kaynaklarda adı geçen müzik öğretmenleri genel olarak sarayda yaptıkları hizmetler dolayısıyla bilinen isimler olmuş, dolayısıyla Türk topraklarında batı müziği eğitimine katkıda bulunmuş, adı bilinmeyen yüzlerce müzisyen atlanmıştır. Kayıt edilen ve resmen müzik dersleri verdikleri belirlenen müzik öğretmenlerinin ismine, oturdukları adrese, dersini verdikleri müzik branşına ait ayrıntılı

bilgilere, ilki 1868 yılında basılan ve Cumhuriyet yıllarında da basımına devam edilen Şark Ticaret Yıllıklarındaki “Professeurs de Musique-Müzik Profesörleri” başlığı altındaki listeden ulaşmak mümkündür. Bu listeden bir kesit şu şekildedir:

1884 tarihli Şark Ticaret Yıllığı “Professeurs de Musique” listesinden bir kesit

(Osmanlı Bankası Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi)

Tüm yıllıkları taradığımızda, piyano çoğunlukta olmak üzere, org, keman, flüt, klarnet, viyoloncel, kontrbas, gitar gibi çalgılarla şan, müzik teorisi ve kompozisyon derslerinin verildiğini tespit etmekteyiz. Yıllıklardaki müzik öğretmenleri listesinden elde edebileceğimiz diğer çıkarımlar, öğretmenlerin istisnalar olmak kaydıyla, çoğunlukla Beyoğlu, Galata, Pera üçgeninde ikamet ettikleri ve isimlerinden anladığımız üzere Avrupa kökenli olduklarıdır. Ancak 19. Yüzyıldan sonra basılan yıllıklarda, diğer bir deyişle II. Meşrutiyet’in ardından, Türk öğretmenlerin isimlerine de bu listede rastlamak mümkündür. Bu durumu meşrutiyetin ilanıyla birçok yabancının kendi ülkesine gönderilmesine bağlayabiliriz. Nitekim, Muzika-i Hümayûn’da da Avrupalı müzisyenlerin görevlerine son verilmiş, yerlerine Türk müzisyenler atanmıştır.

Şark Ticaret Yıllıklarında en kalın ciltler sarayın bulunduğu şehir olan ve batılılaşma hareketinin başladığı başkent İstanbul’a aittir. Ancak diğer şehirler hakkında bilgiler içeren ciltlerde de bir “Müzik Öğretmenleri” listesi mevcuttur ki, bunların arasında en uzun listeyi İzmir oluşturmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı’nın İstanbul dışındaki illerinde de batı müziği derslerinin verildiği belgelenmektedir.

Yıllıklarda adı geçen öğretmenlerin bir kısmı, isimlerinin yanında da belirtildiği üzere sarayda ve Muzika-i Hümayûn’da da görevlidir. Ancak yine de böyle bir listede ders ilanı vermelerinden, halka da müzik

dersleri sunduklarını anlıyoruz. Her ne kadar özel derslerin mahiyetini ve boyutunu kurumsal ortamlarda verilen derslerde olduğu gibi tam kapsamlı belgeleyemsek de, ticari yıllıklarda böyle bir başlığın olması ve onlarca ismin senelerce artarak listelenmesi, saray dışında halkın özel müzik dersi talebinin olduğunu göstermektedir. En erken, 1868 yılından itibaren basılan yıllıklar vasıtasıyla minimumda “öğretmen ismi, adresi ve dersin adı” kriterleriyle değerlendirebilme imkânımızın olduğu dikkate değerdir.

5. Kadınlar ve Müzik Eğitimi

Tanzimat’ın ilanıyla başlayan batılılaşma sürecinde müzik alanında verilen eğitimlerden kadınlar da faydalanma imkânı bulmuşlardır. Özellikle saray çevresi mensubu kadınlar ve Osmanlı topraklarında yaşamlarını sürdüren gayrimüslim kadınlar erkeklerle eşit şartlarda batı müziği eğitimi almışlar ve icralarda bulunmuşlardır. Öyle ki, hükümdar olan her Sultan eşlerinin, kızlarının ve haremının batı müziği alanında eğitim görmesini önemsemiş, yurtdışından onların eğitimi için hocalar ve batı müziği çalgıları getirtmiştir. Haremden kadınlar kendi orkestralarını kurmuşlardır. Saray kadınlarının erkeklerle başa baş eğitim ve icrada bulunmaları Avrupa basınının da dikkatini çekmiş, “Türk hanımları mükemmel icracılar (...)” şeklinde ifadelerle duyulan hayranlık dile getirilmiştir (Kutlay Baydar, 2010). Sultanların eşlerinden ve kızlarından Behice Sultan, Fehime Sultan, Hatice Sultan gibi kadınların besteciliklerini de İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesindeki ve Atatürk Kütüphanesindeki eserlerle belgelemek mümkündür. Aynı şekilde saraya yakın yüksek makamlardaki ailelerin kızlarından Leyla Saz ve Fatma Zinnur Hanım da eserleriyle bilinmektedirler.

Sarayda kadınların müzik dersleri hakkında bize ayrıntılı bilgileri aktaran en iyi kaynak Leyla Saz hanımın hatıratıdır (Saz, 1974). Bu kaynakta bahsettiğine göre Kadınların eğitimi Çırağan ve Dolmabahçe saraylarının alt katında erkek öğretmenler tarafından sürdürülmektedir. Batı müziği eğitimi haftada iki gün yapılmaktadır. Kalfa kadınlar, başlarında uçları omuzlarına sarkıtılmış örtüler ve günlük giysileriyle derse girmekte, kalfaların yanı sıra, harem ağaları ve dans eden kızlara hizmet eden cariyeler de orada hazır bulunmaktadır. Saraydaki küçük kızların da ses yapmamak koşuluyla dersleri dinlemelerine izin verilmektedir; böylelikle onların da batı müziğine kulak dolgunluğunun oluşması sağlanmaktadır.

Saray mensubu ya da yüksek dereceli memur ve askerlerin ailesine mensup olmayan gayrimüslim Osmanlı kadınları da aktif olarak müzik hayatının içinde yer almakta, konserler vermekte ve eserler üretmektedirler. Bu kadınların verdikleri konserlere ait bilgiler dönemin gazetelerinde, ürettikleri ve günümüze intikal eden eserleri de Nadir Eserler kütüphanesinde yer almaktadır. Bu kadınlara örnek olarak Irene Comendinger, Katarina Hegyei gibi isimler sayılabilir (Diğer isimler için bkz. Kutlay Baydar, 2010, s. 243–304).

Müslüman halktan kadınların durumunu incelediğimizde onların saray ve çevresindeki kadınlar kadar desteklenmediğini görüyoruz. Bu durumu ortaya koyan olaylardan biri, bir Osmanlı vatandaşıyla evli olan Madam Hacı Foti adında, Avrupa’da eğitim görmüş bir müzik öğretmenin, yukarıda Paul Lange’nin okulu gibi tedrisatlandırarak sadece özel öğretmenlerden ders alma gücüne sahip olmayan Müslüman kadınların müzik eğitimi görebilecekleri bir okul kurma teşebbüsünün hüsrarla sonuçlanması, Foti’nin başvurusunun çeşitli gerekçelerle reddedilmesi olmuştur. Madam Foti’nin başvurusu ve takip eden diğer evraklar Başbakanlık Osmanlı Arşivinde olup “Osmanlının Avrupalı Müzisyenleri” kitabımızda da listelenmiştir. Belgelerin genel içeriği ve reddedilme sebebi şu şekilde belgelenmiştir:

Güzel sanatlardan müzik biliminin eğitimi için istekli olanlar öğretmen bulmakta sıkıntı çektiklerinden, kendisi Avrupa’da bu bilimi öğrenerek bilgisinden memleketin kız öğrencilerini de yararlandırmak arzusunda olduğunu ve sırf kadınlara mahsus olmak üzere İstanbul’da bir kız müzik okulu kurulması ve açılışına ruhsat istediği beyan edilen Madame Hacı Foti ecnebi ise de kocası Osmanlı Devleti tebaasından olduğundan kocasına bağlı olarak onun da Osmanlı Devleti tebaasından sayılacağı doğal olup açmak istediği okul Müslüman hanımlardan piyano öğrenmek isteyip de özel bir muallime tutmaya gücü yetmeyenlerin Cuma ve Pazar günlerinden başka her gün bu okula devam edeceklere ders vermeye mahsus olacağını belirtmekte ise de adı geçen hane Direklerarası’nda ve Şehzade Camii karşısında olmağla öyle bir mahalde böyle bir okul açılması sakıncasız olamayacağı aşikâr olup adı geçen kimsenin böyle bir müzik okulu açmasına müsaade edildiği takdirde çarşı ve pazar ve işlek caddeler gibi yerlerde ve cami ve tekke ve medrese civarında olmaması ve fakat emniyetli mahallede olması ve kiralayacağı binaya katiyen erkek girmeyip hizmetçi ve bekçinin dahi kadınlardan olması ve uygunsuz kadınların rahatça girip çıkamamaları hususunda oraya gelip ders alacak olan hanımların orada bir deftere kaydedilip bakanlık tarafından uygun bir kadın memur aracılığıyla arada sırada denetlenmesi şartlarıyla (...)

dense de bir sonraki belge bugüne kadar bu şekilde okul açılmadığından ve şartlara bağlanmasından dolayı reddine karar verildiğini ortaya koymaktadır (Kutlay Baydar, 2010, s. 250–255). Okulun çoğu sakininin Müslüman Türk halkının olduğu Direklerarası semtinde açılmasının istenmesi ve belgede Müslüman kadınların bu bağlamda bir talebinin olduğu bildirilmesi, batı müziği öğreniminin sadece Pera bölgesinde talep görmediğini, sıradan Müslüman halkın da sarayda başlayan bu hareketi takip etme isteğini gözler önüne sermektedir.

Kadınlar için bir müzik okulunun varlığından söz edemesek de yukarıda listelediğimiz Şark Ticaret yıllıklarında belgelenmiş özel öğretmenlerin herkese ders verdiğinden yola çıkarak Müslüman halktan kadınların da onlardan ders alma ihtimalleri olduğunu göz ardı etmemeliyiz. Nitekim, 18 Ağustos 1894 yılında İkdâm gazetesinde çıkan bir müzik dersi ilanında “İslam ailelerine ders verme” isteği dikkate değerdir:

Özel Öğretmen Bayan

Gayet Maarif-perver ve İngilizce ile Fransızcaya ve piyano ve notaya mükemmelen aşına Avrupalı bir muallime İslam ailelerine ders vermek arzusunda olduğundan istek edenlerin Beyoğlu’nda Doğrüyolda Büyük Metropolit Hotelinde “Avrupalı Muallime” diye müracaat eylemeleri ihtar olunur (İkdâm gazetesi, 18 Ağustos 1894).

Dolayısıyla, yukarıda örnek teşkil eden ilana istinaden, bu tip bir ders ilanı vermenin doğal bir sistem olduğunu ve Müslüman halkın özel ders talebinde bulunduğunu tahmin edebiliriz.

Resmi belgelerden görüldüğü üzere, Osmanlı kadınlarının da batı müziği eğitimi almak ve öğretmenlik yapmak teşebbüsleri olmuş, saray erkânı ve saray çevresine mensup hanımlar ve yüksek rütbeli ailelere mensup olanlar gerek özel öğretmenler gerekse Muzika-i Hümayûn kurumu vasıtasıyla desteklenmiştir. Ancak halkın bu anlamda yeteri kadar imkân bulduğunu söylemek mümkün değildir. Özel ders alma konusunda bir kısıt olmasa da halktan Müslüman kadınların kurumsal bir eğitim almasına olanak sağlanmadığı anlaşılmaktadır. Yine de müzik eğitiminin halktan Müslüman kadınlar boyutunun daha ayrıntılı araştırılması gereği ortadadır. Kadınların kısıtlı bir sosyal hayatları olduğu ve batı müziğinin henüz yarım asırdır Osmanlı topraklarında tanınmaya başlandığı göz önüne alınırsa, atılan adımlar Osmanlı kadınları açısından oldukça umut vericidir.

6. Sonuç

Osmanlı İmparatorluğunda sosyal, kültürel, politik, ekonomik alanlarda modernleşme sürecinin aktif olarak başladığı 19. Yüzyılda sanatta da batılılaşmaya gidilmiş, batı müziği eğitimi, icrası ve üretimi ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda yüzyıl boyunca batı müziği eğitimi, başta saray ve ona bağlı kurumlarca yürütüldüğü gibi, halkın eğitim aldığı özel bir müzik okulu vasıtasıyla da yayılmıştır. Saraya bağlı kurum olan Muzıka-i Hümayûn'daki çalışmaların batılı örneklerine ulaşabilmesi konusunda padişahların verdikleri destek önemlidir. O güne kadarki müzik eğitimi anlayışındaki değişiklikler, kullanılan çalgılar, repertuar belirlenmesi ve bando ve orkestraların kurulması Avrupa'dan getirtilen eğitimcilerin yönlendirmeleriyle ve padişahların bu konuda onlara onay vermesiyle mümkün olmuştur. Muzıka-i Hümayûn'daki eğitim, baştaki eğitimcinin geçmişi, bilgisi ve görgüsü bağlamında ilerleme göstermiştir. Başta İtalyan eğitimcilerin sürdürdüğü İtalyan ekolü zamanla yerini Fransız ve Alman ekollerine bırakmıştır. Bu şekildeki bir değişimin yüzyıla bölünmesi ilgili ekolün öğretiminin pekişmesini sağlarken, Osmanlı'da batı müziğinin tek yönlü tanınması ve öğrenilmesi kısıtını ortadan kaldırmıştır. Muzıka-i Hümayûn'ünde verilen eğitim ilk yıllarda bir askeri bando eğitimi olarak kaldıysa da ilerleyen yıllarda kurum bir konservatuar görevi görmüştür. Ayrıca sadece İstanbul'da değil Osmanlı'nın tüm şehirlerinde kurulan askeri bandolar ve muzıkalarda Muzıka-i Hümayûn vasıtasıyla saraya bağlı olarak görevlendirilmiş müzisyenlerce batı müziği eğitimi verilmiştir.

Kitabımızda ortaya koyduğumuz ve bu bildiride ayrıntılandırdığımız Alman müzisyen Paul Lange'nin 19. Yüzyılın son yarısında Pera bölgesinde kurduğu ve yönetmeliğinde, oluşum ilkelerinde, ders çeşidi ve içeriğinde dönemin Alman konservatuarlarını baz aldığını bildirdiği özel müzik okulu da halka açık resmî bir batı müziği eğitim kurumu olması bakımından önemlidir. Eğitimi verilen çalgıların çeşitliliği ve çalgı eğitiminin yeterli olgunluğa erişildikten sonra öğrencinin kurulan orkestrada görevlendirilmesi ve şehrin aktif konser hayatında yer almasının teşvik edilmesi eğitimde bütüncül bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Ayrıca okulda sadece çalgı eğitiminin değil, teori ve kültür derslerinin de ön planda olması, tam donanımlı bir müzisyen yetiştirme amacıyla çok yönlü bir eğitim verildiğini göstermektedir. Eğitimin her gün sürdürülmesi ve katılım zorunluluğuyla olması da öğrenciyi disiplinli bir sanatçı olarak yetiştirme eğiliminin altını çizmektedir. Bunlarla birlikte eğitim yaşının yedi'den itibaren olması da müzik eğitimine erken başlanmasına önem verildiğini göstermektedir. Her ne kadar Lange'nin müzik okulunun kaç yıl faaliyet gösterdiğini elimizdeki verilerle tespit edemediysek de, gazetelerde çıkan konser haberlerinden ve Şark Ticaret yıllıklarından en az beş yıl olduğunu biliyoruz. Ayrıca öğrencilerini konsere çıkabilecek düzeye kadar yetiştirebildiğine ve bir koro oluşturabilecek ve kurulan diğer profesyonel korolarla birleştirebildiğine göre birkaç yıl eğitim verdiğini tahmin edebiliriz.

Bu okulla ilgili bir diğer değerlendirmemiz de kurulduğu bölgeyle ilgili olabilir. Pera bölgesi yoğun olarak Avrupa kökenli Osmanlı vatandaşlarının, kısa bir süre için Avrupa'dan gelmiş ziyaretçilerin, ya da üst düzey Osmanlı vatandaşlarının yaşadığı bir bölgedir. Dolayısıyla Lange'nin müzik okuluna çoğunlukla bu bölgenin sakinlerinin çocuklarının gideceğini göz önüne alırsak, batı müziği eğitiminin kurumsal bazda halkın bir kısmına hitap ettiğini söyleyebiliriz.

Kurumsal batı müziği eğitimlerinin yanı sıra özel müzik derslerinin de onlarca öğretmen tarafından verilmesi bu anlamda bir talebin olduğunun göstergesidir. Gerek Muzıka-i Hümayûn'de gerekse Lange'nin müzik okulunda görev alan öğretmenlerin dışındaki isimleri de içeren Şark Ticaret

Yıllıklarındaki müzik öğretmenleri listesi, batı müziği eğitiminin yaygınlığı konusunda bize fikir vermektedir. Ayrıca bu müzik öğretmenlerinden kitabımızda incelediğimiz kadarının örnek teşkil edeceği dikkate alınır, Avrupa’da iyi eğitim almış ve kendini ispatlamış isimlerden oluşması da verilen eğitimin kalitesinin bir göstergesidir.

Kadınların batı müziği eğitimi imkânı bulmaları saray ve üst düzey Osmanlı ailelerine mensup olduklarında ya da Avrupa kökenli, gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarıysa desteklenirken ve son derece rahatken, sıradan halka mensup Müslüman Osmanlı kadınlarının bu bağlamda kısıtlandığı ya da en azından resmi bir kurumda eğitim göremedikleri elimizdeki arşiv belgesinde bildirilen gerekçelerden anlaşılmaktadır. Yine de atılan adımlar umut vericidir.

Kısaca, Osmanlı’da batı müziği eğitiminin başladığı 19. Yüzyılda, kısa sürede büyük değişimler geçirilmiş, bu durum padişahlarca desteklenmiştir. Osmanlı imparatorluğunun yıkılması ve Cumhuriyet’in ilanından sonra Atatürk’ün bir devlet politikası bağlamında ele aldığı müzik ve eğitimi alanlarında atılan adımları değerlendirmek, o döneme temel oluşturan, Osmanlı’nın son yüzyılında yapılan çalışmaları araştırmak, su yüzüne çıkarmak ve yorumlamakla mümkün olacaktır.

KAYNAKLAR**Kitap ve Makaleler**

Gazimihal, M. R. (1955). *Türk askeri muzıkları tarihi*. Maarif Basımevi. İstanbul.

Kutlay Baydar, E. (2010). *Osmanlının Avrupalı müzisyenleri*. Kapı Yayınları. İstanbul.

Saz, L. (1974). *Haremin içyüzü*. Tarih Dizisi:36. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Slade, A. (1973). *Kapdan Paşa*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Nadir Eserler ve Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Belge: Y.PRK.BŞK. 8/83.

İkdam Gazetesi, 18 Ağustos 1894.

Stamboul Gazetesi, 6 Aralık 1884.

15 Aralık 1887.

Şehsuvaroğlu, H. (14 Temmuz 1948). *19. Asırda Osmanlı sarayında garp musikisi*. Akşam.

Şark Ticaret Yıllıkları, 1868–1900. Osmanlı Bankası Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi. İstanbul